

УДК 130.2 (44)

Андрій Петрушкевич

**НЕСВІДОМЕ В КОНЦЕПЦІЇ Ж. ЛАКАНА:
ДИСКУРС ІНШОГО/ДИСКУРС КУЛЬТУРИ**

У статті проаналізовано, як одна з основних тез Ж. Лакана: “несвідоме – дискурс Іншого” трансформується у висновок: “несвідоме – дискурс культури” завдяки відмові від вітально-біологічного розуміння природи несвідомого та інтерпретації його в термінах культури.

Ключові слова: культура, свідоме, несвідоме, інший, Інший, дискурс.

A. Petrushkevych. Unconscious in Lacan’s conception: the discourse of the Other/cultural discourse

The paper explores how one of the main Lacan’s theses: “unconscious is the discourse of Other” is transformed to the conclusion: “the unconscious is the discourse of culture” due to refusal of biological understanding of the nature of the unconscious and its interpretation in terms of culture.

Keywords: culture, conscious, unconscious, other, Other, discourse.

A. Петрушкевич. Бессознательное в концепции Ж. Лакана: дискурс Иного/дискурс культуры

В статье проанализировано как один из основных тезисов Ж. Лакана: “бессознательное – дискурс Другого” трансформируется в заключение: “бессознательное – дискурс культуры” благодаря отказу от витально-биологического понимания природы бессознательного и интерпретации его в терминах культуры.

Ключевые слова: культура, сознательное, бессознательное, другой, Другой, дискурс.

Ідеї Ж. Лакана інтенсивно інтегрувалися в гуманітарні науки, передусім на Заході, що зумовлено пізньою появою перекладів, вплинувши на філософію, політологію, психологію, літературознавство, лінгвістику, культурологію та, звичайно, сам психоана-

ліз. Причому, кожна з цих дисциплін небезпідставно оскаржує свою першість на значення у творчості мислителя, багатогранність якого цьому безперечно сприяє. Його постать можна розглядати виключно як практикуючого психоаналітика, який дав новий поштовх розвитку ідей З. Фрейда у сфері психотерапії, як оригінального філософа, який спромігся запропонувати нову загальну методологію об'єктивного опису картини світу, як людину енциклопедичних знань, яка змогла відчувати тенденції розвитку сучасної їй епохи, чи просто як майстерного шарлатана, який вміло жонглював поняттями з різноманітних дисциплін, не надто вдаючись у їх смисл (Останній підхід можна зустріти в праці Алана Сокала та Жака Брімона “Інтелектуальна омана” [9]). Сам Ж. Лакан жодного з цих підходів не заперечував, проте ми спробуємо представити його, як одного з найбільш оригінальних теоретиків культури, який зробив помітний внесок у розробку категоріального апарату наук про культуру і чи не найбільший крок у розвитку поняття несвідомого після З. Фрейда, увівши його в розряд базових для розуміння природи і суті культурних механізмів.

Послідовний перегляд фрейдівської концепції, лінгвістики Ф. де Соссюра, структурної антропології К. Леві-Строса Ж. Лаканом мав наслідком значне їх переосмислення та формування нового оригінального розуміння суті культурних процесів, в основі яких лежала розробка поняття несвідомого.

Формула “несвідоме – дискурс іншого” (згодом Іншого) є логічним розвитком постулату “несвідоме структуроване як мова”. Починаючи з 1950-х рр. Лакан фактично відрізняє уявного іншого від символічного Іншого. Одна справа “інший” як образ, відображення, відчуження, підміна. Інша справа – інший з великої літери: не схожий і не подібний, а відмінний від мене. Інший з великої літери – це порядок культури та мови, закон, який пронизує і визначає людину, не допускаючи ніяких ототожнень. У символічному Іншому “записані” заборона на інцест і всі складні механізми шлюбних зв'язків і союзів, закріплені в системі мовних термінів. У Ж. Лакана є ще одне важливе розуміння Іншого – як втілення батьківських персонажів і всіх наступних недоступних об'єктів бажання: ми прагнемо зрозуміти, що “інший” нам говорить, чого він від нас хоче, ми самі хочемо стати об'єктами його бажання, і на цьому будуються всі міжособистісні відносини, так що в підсумку “бажання бажання іншого” визначає і наш власний життєвий пошук. “Суб'єкт може здатися, звичайно, рабом мови, але ще біль-

ше він підкорений дискурсу, в чиему всеохоплюючому русі місце його – хоча б лише у формі власного імені – визначено з самого народження” [4, с. 81]. Суб’єкт підпорядкований цьому дискурсу і їм він сформований.

Тут варто зауважити, що Ж. Лакан використовує термін “курс” (на відміну від, скажімо, “мовлення” чи “мова”) для того, щоб наголосити на міжособистісній природі мови, на тому факті, що мовлення завжди передбачає іншого суб’єкта, співрозмовника. Відтак знаменита лаканівська формула “несвідоме є дискурсом іншого” (яка вперше з’являється 1953-го року і пізніше переформулюється як “несвідоме є дискурсом Іншого”) визначає несвідоме як вплив на суб’єкта мовлення.

У 1969-му році Лакан починає використовувати термін “курс” у трохи іншому значенні, хоча, втім, у значенні, яке все ще містить у собі наголос на інтерсуб’єктивності. Від цього моменту цей термін позначає “суспільний зв’язок, заснований у мові”. Лакан визначає чотири можливі типи суспільного зв’язку, чотири можливі артикуляції символічної сітки, що регулюють міжособистісні взаємини. Цими “чотирма дискурсами” є: курс володаря, курс університету, курс істерика та курс аналітика.

Також стосовно понять інший та Інший є декілька зауважень. Швидше за все, хоча і З. Фрейд також використовував термін “інший”, говорячи про *der Andere* (інша людина) та *das Andere* (іншість), що цей термін Ж. Лакан запозичив у Г. Гегеля, вступ до вчення якого він пройшов під час лекцій, прочитаних Александром Кожевим у *Ecole des Hautes Etudes* у 1933-1939 роках. До такої думки схиляються також Н. С. Автономова та Дилон Еванс [1; 10].

У 1955 році Лакан вводить розрізненням між “маленьким іншим” (“іншим”) та “великим Іншим” (“Іншим”), і це розрізнення продовжує відігравати центральну роль у його роботах аж до завершення активної діяльності.

Маленький інший – це інший, який не є насправді іншим, а швидше відображенням та проекцією “Я” (саме тому символ “*a*” може позначати як маленького іншого, так і “Я” у деяких схемах Лакана). Маленький інший є разом і протилежністю, і дзеркальним образом. Таким чином він повністю вписаний в уявний порядок.

На противагу до маленького іншого, великий Інший позначає радикальну інакшість, іншість, яка перевершує ілюзорну іншість уявного, оскільки її неможливо асимілювати завдяки ідентифіка-

ції. Лакан ставить знак рівності між цією радикальною іншістю та мовою і законом, і таким чином великий Інший вписується у порядок символічного. Навіть більше, великий Інший і є символічним тією мірою, якою він партикуляризується для кожного окремого суб'єкта. Отже, Інший є також іншим суб'єктом у його радикальній інакшості та унікальності, яку неможливо асимілювати, а також символічним порядком, який виступає посередником у наших відносинах з іншим суб'єктом.

Однак значення “Іншого як іншого суб'єкта” є вторинним до значення “Іншого як символічного порядку”. “Іншого потрібно в першу чергу розуміти як місце, де утворюється мовлення”. Таким чином ми можемо вести мову про Іншого як суб'єкта лише у вторинному сенсі, у тому сенсі, що суб'єкт може зайняти цю позицію, а отже “втїлити” Іншого для іншого суб'єкта. Стверджуючи, що мовлення народжується не в его, і навіть не у суб'єкті, а в Іншому, Лакан наголошує те, що мовлення та мова знаходяться поза нашим свідомим контролем: вони походять з іншого місця, з-поза свідомості, і тому “несвідоме є дискурсом Іншого” [10, с. 135-136].

За таких умов, відповідно до логіки Ж. Лакана, можна дійти такого висновку: якщо несвідоме структуроване як мова, а принцип мовної структури є фундаментальним законом культури, яка поглинаючи природу цілком підкорює собі людину, завдяки тому, що виражає символічний порядок, то формула несвідоме – дискурс Іншого, набуває змісту – несвідоме – дискурс культури.

У цьому контексті варто повернутися до топіки “Символічного”, яка, за Ж. Лаканом, є сукупністю соціальних установок, норм, приписів, заборон і т. ін., яку дитина застає готовою при своєму народженні й засвоює здебільшого абсолютно несвідомо, символічно, будучи “порядком культури”, який виконує регуляторну функцію, як раз і персоніфікується в фігурі Іншого або Батька, оскільки саме через Батька дитина вперше набуває навиків культурного існування, тобто засвоює соціальний Закон. “Символічне” – це царина надособистісних, загальних, соціокультурних смислів, що задаються індивіду суспільством; це царина несвідомого. Звідси – радикальний перегляд Ж. Лаканом класичного поняття “суб'єкта”. Якщо в рамках картезіанської традиції “суб'єкт” розглядають як певну субстанційну цілісність, як суверенний носій свідомості і самосвідомості і як ціннісну точку відліку в культурі, то, за Ж. Лаканом, навпаки, суб'єкт постає функцією культури, як точка перетину різних символічних структур і як точка докладан-

ня зусиль несвідомого: не культура є атрибутом індивіда, а індивід виявляється “атрибутом” культури, що говорить “за допомогою” суб’єкта; сам же по собі “суб’єкт” є “ніщо”, якась “пустота”, що заповнюється змістом символічних матриць. Звідси – постійна взаємодія між суб’єктом як носієм культурних норм та “Я” як носієм “бажання”, тобто між “символічним” і “уявним”. “Символічне” прагне повністю підкорити собі індивіда, тоді як завдання “Я” полягає в тому, щоб, використовуючи топоси культури, створити з їхньою допомогою власний нарцисистичний образ, тобто, підставивши “Я” на місце “суб’єкта”, створити собі культурне алібі. Тим самим уточнюється поняття несвідомого: несвідоме, за Ж. Лаканом, це мова Іншого і дискурс культури.

Особливо чітко ця критика класичної інтерпретації суб’єктно-об’єктного відношення виявилася в лаканівському розборі відомої формули *cogito ergo sum; ubi cogito ibi sum*. Це уявлення про гомогенність трансцендентального, мислячого суб’єкта з реальним, екзистуючим, суб’єктом є, за Лаканом, лише ілюзія уявного “Я”. Формула, що пов’язує буття і свідомість, не може бути двочленною, бо думка обґрунтовує буття не безпосередньо, а лише співвідносячись з мовою. *Cogito* не вичерпує суб’єкт, а тому його очевидності не тягнуть за собою екзистенціальних тверджень.

Іншими словами, “я не є там, де я іграшка моєї думки, я є там, де я не мислю”. Саме це і є, як стверджує Ж. Лакан, головною причиною неприйняття психоаналітичного вчення: “Якраз безодня, яка розкривається при думці, що думка відзивається в безодні і стала головною причиною неприйняття психоаналізу. Саме вона, а зовсім не відоме перебільшення в людині ролі сексуальності”. Не людина думає, а, скоріше, нею мислить несвідоме [4].

Трансцендентальне і реальне не співіснують на одному рівні. На противагу декартівському *ubi cogito ibi sum*, Лакан фактично вводить свою власну тезу: “я мислю там, де я не є, і я є там, де я не мислю”. Розгадка цієї загадки та ж, що і розгадка лаканівського заперечення вихідної формули Декарта: суб’єкт мислення і суб’єкт існування не знаходяться на одному рівні, знайти для обох єдину точку відліку неможливо. Інтерпретація лаканівської тези “я мислю там, де я не є” передбачає виявлення невідповідності тих конструкцій, які вигадує “я уявне”, і реальному, і символічному. Таким чином, продовжує Ж. Лакан, сучасне пізнання відкрило гетерономність психічного, його об’ємність і структурність, що характеризуються незвідністю різних його рівнів.

Зсув уваги з площинності на багаторівневість, з тотожності на дисперсію, з першопочатків на одночасність розчленованого поля свідомості, з континуальності і безперервності на перервність є, на думку низки дослідників, показником “некласичності” сучасного пізнання, в тому числі і в його структуралістських тенденціях.

Входячи в символічний порядок – порядок культури та мови, суб’єкт починає визначатися у своєму становленні правилами співвідношення означуючих, тобто мовних форм, вільних від хоча б найменшого жорсткого зв’язку з означуваними (предметами в світі або предметами думки): суб’єкт є те, що одне означуюче показує іншому означуючому. У кожному разі, несвідоме при символічному його прочитанні не є щось, наповнене органічними, природними спонуканнями, оскільки будь-яке органічне спонукання може увійти в комунікацію лише будучи опосередкованим символами. Несвідоме, таким чином, об’єктне, але не матеріально об’єктне: щільність об’єкта йому надають мовні зв’язки, що утворюють сітки відносин, слідів, прогалин, присутності і відсутності, але воно не матеріальне в сенсі натурально даного предмета [1, с. 236].

У результаті символізації, ситуації культурної тотальності руйнується межа між пізнаним і непізнаним, яка у І. Канта була відзначена символом: вона перестає знаходитись ззовні щодо людини. Ця межа ніби переходить всередину самої людини і знань про людину, що ясно характеризує та зміна в уявленнях про можливість або неможливість наукового пізнання і, відповідно – в тлумаченні символу, яку здійснив Ж. Лакан щодо класичної пізнавальної традиції. А саме, для І. Канта, сама межа між “об’єктом” (предметом науки) і буттям (непізнаним і ноуменальним) проходила поза наукою, тоді як подальше перетворення необ’єктивованого в предмет пізнання поглинуло цю межу, стерло її, включило її всередину нового розуміння предмета. Відповідаючи на питання: “Що я можу знати?”, Ж. Лакан обмежує зону пізнання полем культури: “Нічого, що немає структури мови” [5, с. 61], тобто лише те, що культура вихопила зі світу природи і поіменувала. З іншого боку, в “Інстанції букви...” він говорить, що “несвідоме не може стати об’єктом знання, швидше, це щось таке, що є моїм еством і стосовно чого я є свідком” [4, с. 120].

Мова, її складові елементи є первинною щодо суб’єкта. Він писав: “Мова з її структурою виникає раніше, ніж конкретний суб’єкт на певній стадії свого розумового розвитку в неї входить” [3, с. 56].

Структуралізм, в особі Ж. Лакана, вводить у гуманітарні науки тип об’єкта (точніше, тип суб’єкта, який стає об’єктом), що може бути позначений тільки топологічно, тобто тільки в просторових категоріях і поняттях. Структуралізм, а за ним французька філософія останніх десятиліть одержимі ідеєю “плоского простору”, позбавленого глибини. Об’єкт пізнання “душі” будується не в свідомості, а на “іншій сцені”, точніше – “в полі мови і мовлення”, як свідчить знаменита лаканівська промова 1953 р. [1, с. 237].

Д. Б. Петров зазначає, що “лаканівський структурний психоаналіз з філософської точки зору – це нова, глибока, витончена теорія суб’єктивності. Для більшості (широких мас) теорія Ж. Лакана неприйнятна не тільки через її складність, а й тому, що ця теорія зачіпає речі досить страшні: жорстку обмеженість автономії суб’єкта у вимірах свободи і любові. Лакан вибудовує свою концепцію суб’єкта несвідомого, яка проливає світло на те, як і якою мірою суть людини конституїрована природою і культурою, і про буття їх самих” [8, с. 41].

Лаканівська топологія суб’єкта така, що враховує онтологічну активність не стільки усвідомленого Я, скільки суб’єкта несвідомого. Такий суб’єкт не може бути зрозумілий як субстанціальна єдність і визначений через фіксований набір характеристик, але може – як сукупність відносин, що розгортаються всередині знаково-символічної системи, іншими словами – культури, яка передує суб’єкту і визначає його індивідуальний дискурс, його соціальну, релігійну та ін. позицію. У лаканівській теорії несвідоме не є субстанціальним поняттям і не має описуватися в термінах інстинкту. Несвідоме імпліковано у все те, що ми говоримо, і виявляє себе виключно в силовому полі мови. Існування несвідомого і його мотивація йдуть від структури мови.

А. В. Дьяков, стверджуючи, що вчення про суб’єкта для творчості Ж. Лакана є парадигматичним, висловлює думку, що “філософський дискурс з’являється там, де Ж. Лакан говорить про відносини між суб’єктом і Реальним як Іншим. При цьому нам доводиться зіткнутися з парадоксом, з нерозв’язною апорією: суб’єкт займає місце Іншого, він існує як Інший, а значить, не існує. Утім, це не стільки парадокс, скільки тавтологія: суб’єкт не зникає, а перебуває в негативності” [2, с. 373].

Несвідоме в концепції культури Ж. Лакана творить суб’єкта. “Несвідоме – це те, як позначається на суб’єкті мова, це вимір, в якому суб’єкт з розширенням впливу мови отримує визначеність” [7, с. 159].

Таким чином, завдяки Ж. Лакану постмодерністська філософія констатує парадигмальний поворот в інтерпретації самого феномена суб'єкта: не лише психологічно артикульований (“бажаючий”) суб'єкт фрейдистського типу, але і раціональний суб'єкт декартівського типу, поступаються місцем деперсоніфікованій презентації культурних смислів (мови). Суб'єкт характеризується як “децентрований”, розчинений у формах мовного порядку, які є основою будови культури. Концепція культури Ж. Лакана пропонує новий рівень розгляду взаємовідношень свідомого і несвідомого. Культура виступає вже не стільки об'єктом, скільки суб'єктом, який швидше мислить через маленького суб'єкта, людину, ніж остання думає, засвідчуючи свою екзистенцію.

Література:

1. Автономова Н. С. Познание и перевод. Опыт философии и языка / Н. С. Автономова. – М.: РОССПЭН, 2008. – 704 с.
2. Дьяков А. В. Жак Лакан. Фигура философа / А. В. Дьяков. – М.: Издательский дом “Территория будущего”, 2010. – 560 с.
3. Лакан Ж. Изнанка психоанализа. (Семинары: Книга 17 (1969-1970)). / Жак Лакан; [пер. с фр. А. Черноглазова]. – М.: “Гнозис”, Издательство “Логос”, 2008. – 272 с.
4. Лакан Ж. Инстанция буквы, или судьба разума после Фрейда / Жак Лакан; [пер. с фр. А. Черноглазова, М. Титовой]. – М.: “Русское феноменологическое общество”, издательство “Логос”, 1997. – 184 с.
5. Лакан Ж. Телевидение / Жак Лакан; [пер. с фр. А. Черноглазова]. – М.: ИТДК “Гнозис”, Издательство “Логос”, 2000. – 160 с.
6. Лакан Ж. Функция и поле речи и языка в психоанализе / Жак Лакан. – М.: “Гнозис”, 1995. – 192 с.
7. Лакан Ж. Четыре основные понятия психоанализа (Семинары: Книга XI (1964)) / Жак Лакан; [пер. с фр. А. Черноглазова]. – М.: Издательство “Гнозис”, Издательство “Логос”, 2004. – 304 с.
8. Петров Д. Б. Культура, наука и религия в структурном психоанализе Жака Лакана / Д. Б. Петров // Известия Саратовского университета. – 2009. – Т. 9. – С. 40-44.
9. Сокал А. Интеллектуальные уловки. Критика философии постмодерна / Алан Сокал, Жак Брикмон; [пер. с англ. А. Костиковой, Д. Краlechкина; предисловие С. Капицы]. – М.: “Дом интеллектуальной книги”, 2002. – 248 с.
10. Evans D. An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis / Dylan Evans. – London & New York: Routledge, 1996. – 241 p.

Рецензент – доктор філософських наук, професор І. Ф. Надольний